מערת קבורה ובה מצבור כלים מהתקופה הרומית המאוחרת בתל קסילה

איתן איילון וסמדר הרפזי־עפר

במהלך עבודות פיתוח בשולי תל קסילה, בתחום מוזיאון ארץ ישראל, התגלו ממצאים קדומים. במקום נערכה חפירת הצלה ונחשפו שני מכלולים עיקריים: צמד גתות יין קטנות ובור מתקופת הברזל (איילון תשנ״ד:59–61, מס׳ 4), ובמרחק 1.5 מ׳ מדרום להם — מערת קבורה ובה מצבור ממצאים מן התקופה הרומית המאוחרת, המתוארים להלן.[1]

המערה (תוכנית 1)

המערה נמצאת במדרון התל המשתפע לכיוון דרום־מערב. היא נחצבה בידי אדם בסלע הכורכר הלוחי, שבמקומות אחדים השתמרו בו סימני חציבה גסים. בתקופה לא ידועה בעבר היא נהרסה כמעט כליל: חלקה המערבי ורוב תקרתה חסרים, ומקום הפתח וצורתו אינם ידועים. על פי צורתו של החלק ששרד

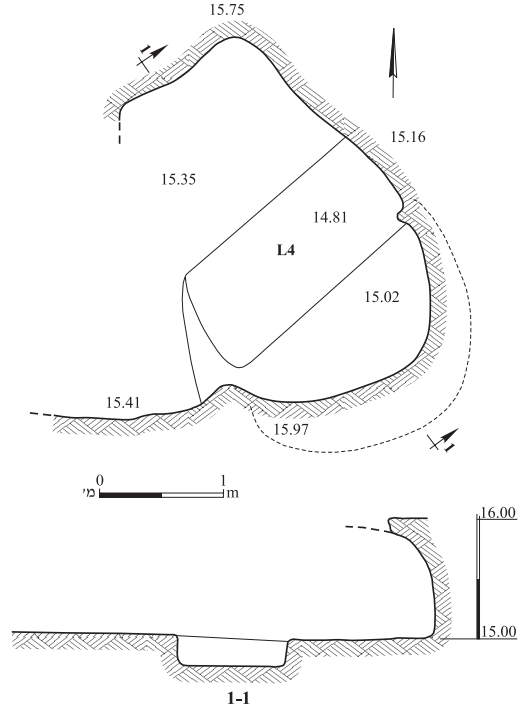

תוכנית 1. תוכנית וחתך של המערה.

(כ־3 × 3 מ׳) נראה שהמערה היתה מעוגלת. אולם, כיוון שהדפנות הדרומית והצפונית מתעקלות, אפשר שהמערה היתה מורכבת משני חדרים, שרק המזרחי שבהם השתמר. רק בפינה הדרומית־מזרחית השתמרה בחלקה תחילת ההתקמרות של הדופן לעבר התקרה (גובה 0.95 מ׳). הרצפה אינה מפולסת לגמרי, אלא עוקבת במידה מסוימת אחר נטייתן של שכבות הכורכר המשופעות. במרכז החלק המזרחי של המערה נחצב ברצפה בור מלבני רדוד (0.9 × 2.0 מ׳, עומק 0.2 מ׳). חלל המערה היה מלא אדמה חומה לחה שמעורבים בה גושי טין שמנוני אפור, ואבני גוויל מכורכר במפולת.

רוב הממצאים התגלו בתוך שכבת המילוי וניתן היה להבחין באופן כללי בשני ריכוזים במפלסים שונים. במפלס העליון (כ־0.7 מ׳ גובה מעל הרצפה, כ־0.15 מ׳ עובי) התגלו עצמות רבות של בעלי חיים ותחתן שברי קנקנים וסירים. המפלס התחתון (גובה כ־0.45 מ׳ מעל הרצפה) נמצא במרכז המערה ובחלקה הדרומי, ובו ריכוז גדול של שברי כלי חרס, רובם ככולם קנקנים וסירי בישול. אלה היו פזורים, רובם ללא סדר נראה לעין, בתוך מפולת אבני הכורכר (איור 1). גם כאן נמצאו עצמות רבות של בעלי חיים וכן שני מטבעות (אחד מהם הוא מטבע מס׳ 3, להלן) ומסמר ברזל. סמוך לדופן הדרומית התגלו הפוכים קנקן וסיר כמעט שלמים. ריכוזים של שברי כלי חרס נמצאו במפלס זה גם ליד הדופן המזרחית ובקצה המערבי של חלק המערה שהשתמר, שם התגלה גם צמיד ברונזה (איור 3:11). נראה, אם כן, שבתחילה (כנראה בשלב הקבורה) הוצבו כלי חרס לאורך דופנות המערה, ובמועד כלשהו, כנראה בזמן שנשדדה ונהרסה, הם נשברו וחלקיהם התפזרו בכל השטח. מסיבה זו אין אפשרות להפריד סטרטיגרפית בין הממצאים משני מפלסי המילוי, ולאור אחידותו של הממצא נראה כי הם בני תקופה אחת. במרכז המערה נמצאה לסת תחתונה של אדם שנותרה, אולי, גם היא משלב הקבורה. בפינה הצפונית התגלו זה על גבי זה שני חצאי לסת של סוס.

איור 1. המערה במהלך חפירתה, מבט למערב. משמאל — ריכוז של חרסים ועצמות; מימין — לסתות של סוס; בשוליים — כלים כמעט שלמים.

הממצאים

הממצאים שלהלן יוצגו על פי הטיפוסים העיקריים של כלים שהתגלו במערה, אולם לא ניתן להציג ספירה וחלוקה מדויקות יותר של כל החרסים שהתגלו.

קנקנים (איור 2).— הקנקנים, שחלקם כאמור כמעט שלמים, נמנים על טיפוס הקנקן דמוי השק, אשר כונה בספרות התלמודית 'חבית' (בראנד תשי"ג: קיא–קעג; זבולון ואולניק 1978: 45–46). שפתם מעובה או מקופלת, הצוואר גבוה ולעתים עם רכס בתחתיתו, הגוף תפוח ומעוגל בחלקו התחתון והדופן מצולעת. רובם עשויים טין אדמדם חולי וצריפתם טובה למדי, ומיעוטם — טין אפור וצריפתם מעולה ('מתכתית'). שניים מהם עוטרו בפס צבע אופקי מעט מתחת לידיות — האחד בפס אדום והשני בפס חום (איור 2: 5, 6). לפחות בשלושה מהם הוסר החלק העליון במתכוון, עוד לפני שהונחו במערה, כך שהתקבל מכל שפתחו רחב מאוד (איור 2: 4–6). תופעה זו אופיינית לקנקנים אשר שימשו לקבורה משנית (ר' להלן).

טיפוס זה של קנקן, שכתפו מעוגלת, אופייני לדרום הארץ ולמרכזה, בניגוד לקנקני הצפון שכתפם מרוכסת (זבולון ואולניק 1978: 45), והוא נפוץ במאות הג'–הד' לסה"נ (זבולון ואולניק 1978: מס' 98–99; איתן תשכ"ט: 66–67, ציור 15: 1, 2, 5, 8, האחרון עם פס צבע על הכתף; Magness 1993:221–223, Forms 3–4; לקנקנים האפורים והעיטור בפס צבע ר' Johnson 1988:214–215). קנקנים דומים, האחד מטין אפור ואחרים מטין אדום, נמצאו בעבר בשולי תל קסילה (איילון תשמ"ד: איור 5: 1–3). בכתפו של קנקן אחד (איור 2: 4) נקדח לאחר הצריפה חור קטן בגובה בסיסי הידיות. מקובל להניח שבקנקן מסוג זה הותסס תירוש ליין והנקב נועד לשחרר את הגזים הנפלטים; לאחר מכן נסתם הנקב בפקק (זבולון

איור 2 ◂

מס'	מס' רישום	תיאור
1	4/9	טין אפור, ליבה חומה, גריסים וחצצים לבנים, צריפה מעולה
2	4/13	טין וליבה אדמדמים, גריסים וחצצים לבנים, צריפה טובה
3	4/14	טין וליבה חומים בהירים, גריסים וחצצים לבנים, צריפה טובה
4	4/8	טין וליבה חומים, גריסים וחצצים לבנים, צריפה טובה
5	4/7	טין וליבה חומים, גריסים וחצצים לבנים, צריפה טובה, עיטור אדום
6	4/6	טין וליבה חומים־כתומים, גריסים וחצצים לבנים, צריפה טובה, עיטור חום

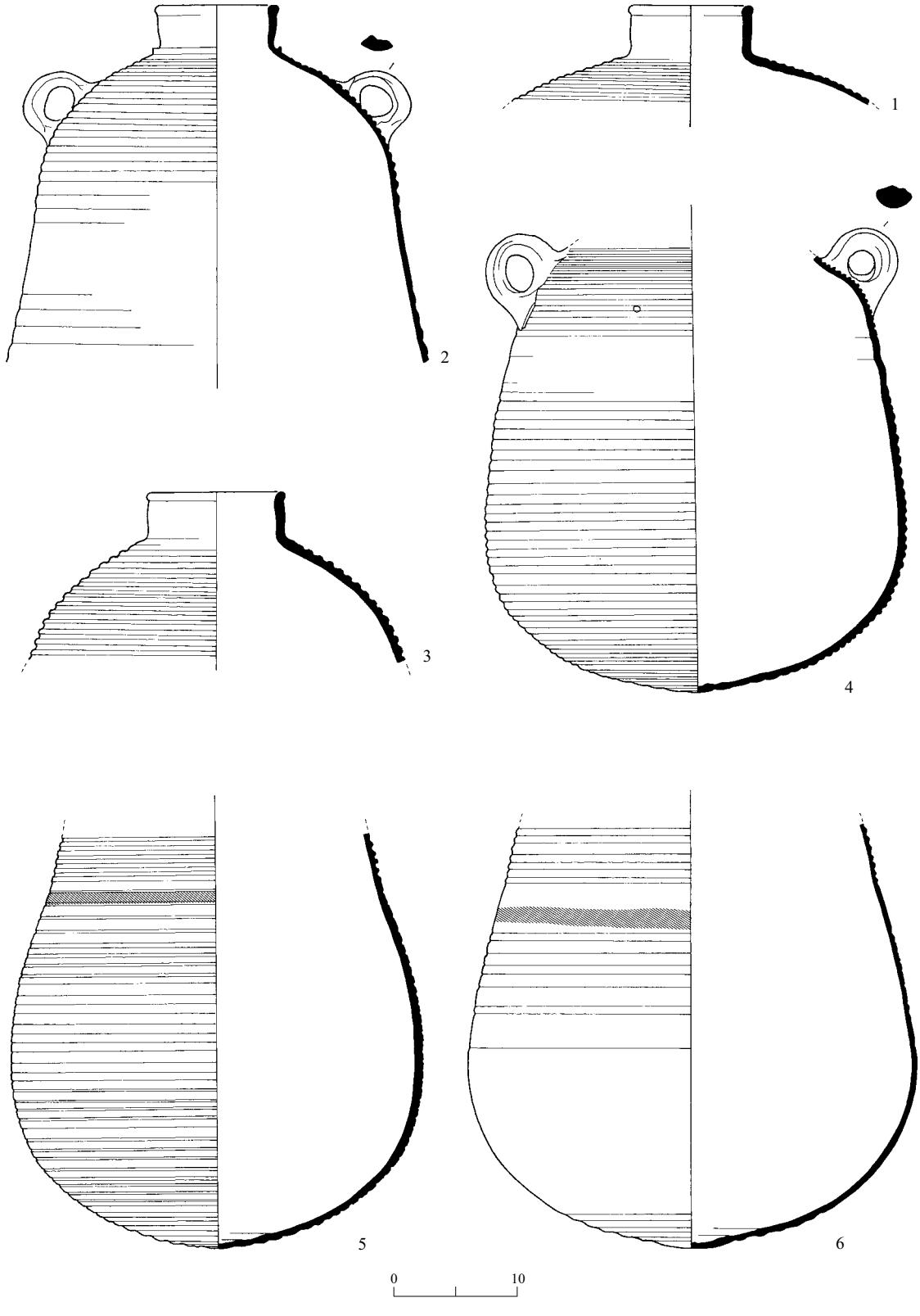

איור 2. קנקנים.

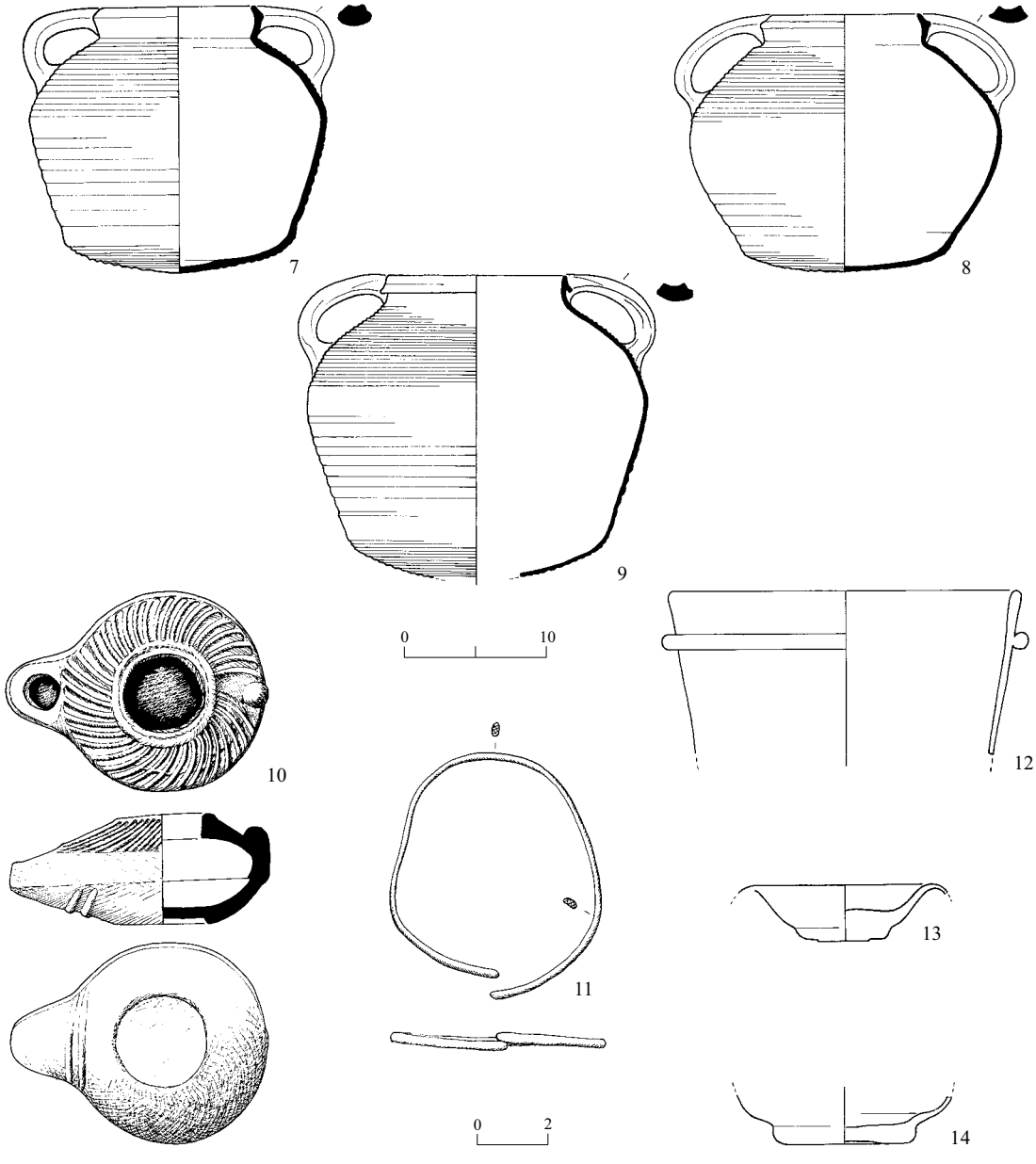

איור 3. מגוון ממצאים.

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	תיאור
7	סיר בישול	4/12	טין וליבה חומים־אדמדמים, גריסים וחצצים לבנים, צריפה טובה
8	סיר בישול	4/10	טין חום־אדמדם, ליבה אפורה, צריפה טובה
9	סיר בישול	4/11	טין וליבה חומים־אדומים, גריסים לבנים ושחורים, חצצים לבנים מעטים, צריפה טובה
10	נר	4/5	טין חום, גריסים לבנים ואדומים, צריפה טובה
11	צמיד	4/15	ברונזה
12	כוס	4/16	זכוכית
13	כוס	4/17	זכוכית
14	כוס	4/18	זכוכית

ואולניק 1978:46, מס׳ 98; איילון תשס״ג:285, 288; Adan-Bayewitz 1986:92–97; Calderon 2000:131). לא ברור אם חורים כאלה נוקבו גם בקנקנים נוספים, שכן הם נמצאו שבורים או שחלקם העליון הוסר בעבר במתכוון. גילויו של קנקן ששימש להתסת תירוש בתל קסילה אינו מפתיע, שכן בעבר התגלו באתר גתות יין אחדות מהתקופות הרומית והביזנטית (איילון תשמ״ד: 17–30; קידיאושן, איילון ויוסף תש״ן:23–36), אחת מהן במרחק מטרים ספורים מן המערה המתוארת כאן (איילון תשמ״ח:26).

סירי בישול (איור 3:7–9).— במערה נמצאו שלושה סירים כמעט שלמים ושברי סירים נוספים שמספרם לא ידוע. לסירים מס׳ 7 ו־8 צוואר קעור במקצת ושפה מרוכסת ולסיר מס׳ 9 מעין שפת קרדום. לכולם צילוע עמוק על הגוף, בסיס משוטח ומפויח עקב שימוש וידיות גדולות וכמעט אופקיות. סירים אלה מופיעים במאות הד׳–הה׳ לסה״נ והם נפוצים בתקופה הביזנטית (Magness 1993: 219–220, Form 48). בג׳למה תוארכו סירים הדומים למס׳ 9 למחצית השנייה של המאה הד׳ (Johnson 1988:190, Fig. 7–35:542).

נר (איור 3:10).— הנר היחיד שנמצא הוא תמים, עגול, עשוי בדפוס ולו חרטום מעוגל וידית זיז קטנה. הכתף מעוטרת בקווים רדיאליים קשתיים, ותחתית החרטום — בשני קווים בתבליט. פי הנר מוכתם בפיח. הנר שייך למשפחת נרות ״יבנה״, שגבול תפוצתה הצפוני הוא השרון, אשר מתוארכת למאות הג׳–הה׳ לסה״נ (קפלן 1959: לוח 24, הנר האמצעי בטור השמאלי; זוסמן תשכ״ט:71, לוח 8:15, 9; תשמ״ו:197–198, מס׳ 38, 39; Rosenthal and Sivan 1978:100, No. 402; Magness 1993:249, No. 2).

צמיד ברונזה (איור 3:11).— צמיד פשוט, לא מעוטר, שלו חתך סגלגל, נמצא מאוכל למדי.

כלי זכוכית (איור 3:12–14).— התגלו שברים מעטים ובהם בסיסים ושפות של קערות, כוסות ובקבוקים. שלושה מהם מוצגים להלן. לכוס מס׳ 12 רכס מתחת לשפה והיא נפוצה במאה הג׳ ובעיקר במאה הד׳ לסה״נ (לרר יעקובסון תשנ״ח:361, איור 2:17). כלי דומה התגלה בעבר בשולי תל קסילה (איילון תשמ״ד: איור 11:1). מספר 13 הוא כנראה בסיס דיסקוס של כוס, ששוליו מתעגלים כלפי חוץ — טיפוס יוצא דופן למדי. מספר 14 הוא בסיס דיסקוס רגיל של כוס מסוג הנפוץ במאה הד׳ לסה״נ (יעקובסון תשס״ג:238, לוח 2:IV).

מטבעות.— נמצאו ארבעה מטבעות.

1. סל 4/1.
המאה הג׳ לסה״נ, מטבעת אנטיוכיה.
פנים: דיוקן הקיסר לימין, עונד זר עלי דפנה; שרידי אותיות בלתי קריאות.
גב: ויקטוריה צועדת לשמאל, מחזיקה זר בידה הימנית המורמת וכף תמר בידה השמאלית. מסביב, משמאל למטה SE[CVRITAS REIPVBLICAE]. מתחת לקו: AN A(?).
ברונזה, ↓, 2.30 גרם, 17.2 × 15.0 מ״מ.

2. סל 4/2.
קונסטנטיוס הב׳, 337–361 לסה״נ.
פנים: דיוקן הקיסר לימין, עוטה מעילון ושריון ועונד זר עלי דפנה. מסביב שרידי כתובת AVG...
גב: לגיונר הורג פרש אויב. שוליים מנוקדים. מסביב, משמאל למטה FELTEM[REPARATIO]. למטה SM.
ברונזה, ↓, 2.72 גרם, 16.3 × 15.5 מ״מ.

3. סל 4/3.
התקופה הרומית המאוחרת.
פנים: שחוק. עקבות דיוקן הקיסר לימין.
גב: שחוק. עקבות דמות עומדת.
ברונזה, 1.28 גרם, 13.0 × 12.5 מ״מ.

4. סל 4/4.
תיאודוסיוס הא׳, 379–395 לסה״נ, מטבעת קיזיקוס.
פנים: דיוקן הקיסר לימין, לבוש ועונד זר עלי דפנה. מסביב, משמאל למטה DN THEODO-[S]IVS PF AV[G].
גב: ויקטוריה צועדת לשמאל, גוררת מאחוריה בשערותיו אויב שבוי. על כתפה קן שלל. מסביב, משמאל למטה SALVS REI-PVBLICAE. משמאל: [תשליב כריסטוס] מתחת לקו: SMKA (= קיזיקוס, בית מלאכה מס׳ 1).
ברונזה, ↑, 1.44 גרם, 14.0 × 12.5 מ״מ.

שונות.— במערה התגלו שברים אחדים של אבני שחיקה, אך אין עליהן פרטים.

ממצא אנתרופולוגי וזואולוגי.— לבד מלסת תחתונה אחת של אדם התגלו במילוי המערה 506 עצמות של בעלי חיים, שמקורן באשפה שהושלכה לתוכה בשלב מאוחר. ביניהן היו 38 שברי גפיים שלא ניתן לזהותם ו־175 שברי צלעות, רובם של בעלי חיים קטנים (צאן או כלבים). זוהו 140 עצמות כלבים, 88 עצמות סוסים, 40 עצמות צאן, 21 עצמות בקר, 2 עצמות תרנגול הבית, עצם אווז ועצם חולד. אלה מייצגים מספר מינימלי של 15 פרטים משמונה מינים: ארבעה סוסים (אחד צעיר), ארבעה כלבים, שלושה בני צאן, בקר אחד, תרנגול בית אחד, אווז אחד וחולד אחד.

דיון

בשל ההשתמרות החלקית של המערה והעובדה שרוב ממצאיה היו פזורים, קשה לשחזר את השימוש המקורי בה ואת תולדותיה. לא ברור לאיזו מטרה נחצבה, שכן השלכת הפסולת לתוכה נעשתה בשלב מאוחר של השימוש בה. אפשר שהיא שימשה ״יקב״ להתססת יין מהתירוש שהופק בגת הסמוכה. ״יקבים״ חצובים ליד גתות (בדרך כלל בעלי צורת פעמון) התגלו באתרים שונים ומתקופות שונות, כגון סומקה (דר תשנ״ח:184—187). עם זאת, נראה כי על אף שלא התגלו בה כוכים או מקמרים, זו היתה במקורה מערת קבורה, בשל הנימוקים הבאים:

(1) הבור החצוב ברצפה נועד, אולי, לקבורה ראשונית (אף כי קשה להוכיח זאת, שכן לא התגלו בו ממצאים באתרם), כמו למשל במערת קבורה בצור יגאל (איילון, בהכנה [ב]). אפשר גם שזו דוגמה פשוטה של מהמורה (בור עמידה) מהטיפוס ששימש בעיקר לקבורה משנית (פטריך תשנ״ד:193—194).

(2) קנקנים, שחלקם העליון הוסר במתכוון, שימשו אולי לקבורה משנית של עצמות הנפטרים. תופעה זו מוכרת מאתרים אחדים מהתקופות הרומית והביזנטית, לרבות בתחומי תל אביב (קפלן תש״י: לוח ב:3; תשי״ד:165; 1959:101, לוח 21 למעלה; רול ואיילון 1989:144, 161, איור 102:4; איילון תשנ״ה:29, איור 2).

(3) מקורה של לסת אדם שהתגלתה כאמור במערה, כנראה בקבורה.

פיזור הממצאים במילוי המערה וכן ריבוי עצמות בעלי החיים ומגוון מיניהם מעידים שבשלב מסוים, אולי לאחר שנשדדו רוב חפצי הלוואי שהונחו בה בשלב הקבורה (לבד אולי מהקנקנים החצויים, הנר והצמיד), הפכה המערה לאתר פסולת עבור תושבי המקום. המנהג להשליך כלי חרס שלמים ואף תמימים לבורות אשפה ידוע מאתרים רבים ומתקופות שונות (למשל, רול ואיילון 1989:29—41, 59), ונראה שיש לייחס אותו — מסיבות של שמירת טהרה — בעיקר לאוכלוסייה יהודית או שומרונית.

מגוון העצמות של בעלי חיים שהתגלה במערה מפתיע ובמיוחד המספר הגדול למדי של סוסים וכלבים, אף שאין די מידע בנושא זה מחפירות אחרות באתר כדי להסיק מכך מסקנות בעלות משמעות. ייתכן שניתן לקשור את עצמות הסוסים לעובדה, שלרגלי התל ממערב עבר הכביש הרומי—ביזנטי קיסריה—יפו, שחצה כאן את הירקון (איילון תשמ״ח:9—15; רול ואיילון תשמ״ח:150—152).

ראוי לציין, שבעבר התגלו עצמות בעלי חיים (שזיהוים לא פורסם) במערות קבורה מהתקופות הרומית והביזנטית בתל קסילה עצמו (קפלן תשי״ח) ובתל ברוך שבצפון תל אביב (קפלן תשי״ד: 166—167). קפלן (1959:101—102) ראה בתופעה זו עדות למנהג היהודי של קבורת ״פטר רחם בהמה טהורה״. מגוון המינים שהתגלה במערה הנדונה כאן אינו עולה בקנה אחד עם הפירוש הזה וייתכן שגם במערות הקבורה האחרות מדובר בשימוש מאוחר שנעשה בהן כבורות אשפה.

מכל מקום, גם אם נהגה באתרים אלה קבורה מכוונת של בהמות, אפשר שהיו אלה שומרונים ולא יהודים. בתחומי תל אביב ובסביבתה הקרובה התגוררו בתקופות הרומית והביזנטית שומרונים רבים (קפלן תשכ״ו; 1966; רול ואיילון 1989:231; רייך תשס״ב:293—296), שקיימו את חוקי התורה בקפדנות רבה (בן־צבי תשל״ו:137—150; דקסינגר תשס״ב:496—513). בשולי תל קסילה עצמו נחשף בית כנסת שומרוני (קפלן תשל״ח; ר׳ גם Pummer 1989:144–145; Di Segni 1993:234–235). בתל ברוך, במערות שיוחסו על ידי קפלן ליהודים על סמך עצמות הבהמות, התגלו נרות ״שומרוניים״ וקמע הנושא כתובת שומרונית (קפלן 1959: לוח 24; תשל״א; להגדרת הנרות כ״שומרוניים״, שאנו מסכימים לה לאור הממצאים, ר׳ זוסמן תשס״ב:339—371 ומפת תפוצה בעמ׳ 340; לדעה מנוגדת ר׳ מגן תשס״ב:242—243). ראוי לציין שבין העצמות הרבות של בעלי חיים שהתגלו במערה אין ולו עצם אחת של חזיר, עובדה המרמזת גם היא על אוכלוסייה יהודית או שומרונית. קערות חרס

מעוטרות בצלב שהתגלו בתל קסילה מרמזות, שגם נוצרים התגוררו במקום (מייזלר תשי״א:71).

אם, כפי שאנו מניחים, שימשה המערה תחילה לקבורה, היא מצטרפת לשורה של מערות קבורה מהתקופות הרומית והביזנטית, שנחשפו סביב תל קסילה (קפלן 1959:100; **ח״א** תשל״ז; איילון תשמ״ח:17–22; 28–33). חלקן, בעיקר אלה שנחשפו מצפון לתל, לאורך רחוב לבנון, לא פורסמו מעולם. על התל ובשוליו התגלו במשך השנים חלקים של היישוב מהתקופות הרומית–הביזנטית (מייזלר תשי״א:70–71; מזר תשמ״ג: 63–64; אור־אורדנטליך ואחרים 1992:30–33, אתרים 35, 36; קינדלר תשנ״ד; איילון תשמ״ד; תשמ״ח; בהכנה [א]; קידיאושן, איילון ויוסף תש״ן).

האחידות הטיפולוגית והכרונולוגית של הממצא מעידה שעבר זמן קצר בין שלב הקבורה לבין הפיכתה של המערה לבור אשפה. רוב הממצאים הם מן המאות הג׳–הד׳ לסה״נ, ובעיקר כנראה מן המאה הד׳ לסה״נ. סביר אמנם להניח שהסבת מערת קבורה לבור אשפה מעידה על שינוי באוכלוסייה לכזאת שאינה מכבדת יותר את קברות העבר. אולם, במקרה שלפנינו לא ניתן לקשור ארוע זה למרידות השומרונים בביזנטים, שכן אלה התרחשו בשלהי המאה הה׳ ובמאה הו׳ לסה״נ (די סגני תשס״ב; דר תשס״ב).[2] העדרן של עצמות חזיר במצבור האשפה אינו מאפשר לייחס שינוי זה למעבר מאוכלוסייה יהודית או שומרונית לאוכלוסייה נוצרית, והסיבה לכך נותרה אם כן עלומה.

הערות

[1] השרידים התגלו על ידי אבי יוסף, עובד המוזיאון שפיקח על עבודות הפיתוח. החפירה נערכה בחודש מאי 1992 מטעם רשות העתיקות ומוזיאון ארץ ישראל, תל אביב (הרשאה מס׳ A-1852). הגת נחשפה בידי א׳ איילון והמערה בידי ס׳ הרפזי־עפר; סייעו מרדכי מגידון ז״ל, מאיר פרידמן ואבי יוסף, גרגורי ויניצקי ואיתן איילון (צילומי שטח), איתן איילון (מדידות), יוסף קפליאן (שרטוט התוכנית וציור הממצאים), שלמה זבדי ז״ל (שרטוט מפה), עמליה כצנלסון ואמנון שפר (רפאות), גרגורי ויניצקי, איזידור לודויג ורומן ספקטור (צילום ממצאים), ססיליה מאיר מביתן קדמן למטבעות (ניקוי מטבעות), משה שדה (עצמות בעלי החיים), ג׳אי יעקובסון ז״ל (תרגום התקציר לאנגלית). אנו מודים לכולם. לאחר חשיפת הגת והמערה ותיעודן שוחרר השטח לבנייה. עקב אופייה של החפירה ונסיבות אישיות אבד חלק מהמידע הנוגע לממצאים ולמקומות גילוים המדויקים. על אף זאת, ולמרות הזמן הרב שעבר מאז ביצוע החפירה, נמצא ראוי לפרסמה שכן רק ממצאים מעטים מהתקופה הנדונה ידועים עד כה מתל קסילה.

[2] במפה אצל דר תשס״ב:445 (שבה שגוי סימון יישובי החוף ביחס לקו החוף עצמו) מסומן תל קסילה כאתר שנפגע עקב המרידות. אולם, במאמר עצמו נזכר התל רק כיישוב שומרוני ואינו נקשר למרידות.

הפניות

אור־אורדנטליך א׳, איילון א׳, פדר ש׳, שחם צ׳ ושליו ש׳ 1992. **אתרים ארכיאולוגיים בתל אביב־יפו ובסביבתה.** תל אביב.

איילון א׳ תשמ״ד. גתות יין מתקופת המשנה ב״מוזיאון הארץ״. **ישראל — עם וארץ, שנתון מוזיאון ארץ ישראל** א (19): 17–30.

איילון א׳ תשמ״ח. כביש ביזאנטי ותגליות נוספות במוזיאון הארץ, סביב תל קסילה. **ישראל — עם וארץ, שנתון מוזיאון ארץ ישראל** ד (22):9–33.

איילון א׳ תשנ״ד. גתות יין מתקופת הברזל סביב תל קסילה. **ישראל — עם וארץ, שנתון מוזיאון ארץ ישראל** ז–ח (25–26):53–66.

איילון א׳ תשנ״ה. מבנה קבורה ביזאנטי בח׳רבת סביה, כפר־סבא. **עתיקות** 25:27*–39*.

איילון א׳ תשס״ג. כלי האבן והמתכת מחורבת רקית. בתוך ש׳ דר. **רקית, אחוזתו של מרינוס בכרמל.** תל אביב. עמ׳ 271–301.

איילון א׳ בהכנה (א). בריכות/אסמים מהתקופה הרומית בתל קסילה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל.**

איילון א׳ בהכנה (ב). סקר וחפירות בצור יגאל. **עתיקות.**

איתן א׳ תשכ״ט. חפירות בדיקה לרגלי תל ראש־העין. **עתיקות** ה:49–68.

בן־צבי י׳ תשל״ו. **ספר השומרונים.** ירושלים.

בראנד י׳ תשי״ג. **כלי החרס בספרות התלמוד.** ירושלים.

די סגני ל׳ תשס״ב. מרידות השומרונים בארץ־ישראל הביזנטית. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים.** ירושלים. עמ׳ 454–480.

דקסינגר פ׳ תשס״ב. האמונות והדעות של השומרונים בתקופה הביזנטית. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים**. ירושלים. עמ׳ 496–518.

דר ש׳ תשנ״ח. **סומקה, עיירה יהודית בכרמל**. תל אביב.

דר ש׳ תשס״ב. עדויות ארכאולוגיות למרידות השומרונים בתקופה הביזנטית. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים**. ירושלים. עמ׳ 444–453.

זבולון ע׳ ואולניק י׳ 1978. **כלים מתקופת המשנה והתלמוד, ממצאים ארכיאולוגיים לאור המקורות**. תל אביב.

זוסמן ו׳ תשכ״ט. מערכת קברים עתיקה ברחובות. **עתיקות** ה:69–71.

זוסמן ו׳ תשמ״ו. אוסף נרות־חרס מלהבות חביבה. בתוך ש׳ דר וז׳ ספראי, עורכים. **מחקרי שומרון**. תל אביב. עמ׳ 195–205.

זוסמן ו׳ תשס״ב. נרות ׳שומרוניים׳. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים**. ירושלים. עמ׳ 339–371.

ח״א תשל״ד. מוזיאון הארץ תשל״ד: תל־אביב — איזור מוזיאון הארץ. **חדשות ארכיאולוגיות** נט־ס:25.

יעקובסון ג׳ תשס״ג. כלי הזכוכית מחורבת רקית. בתוך ש׳ דר. **רקית, אחוזתו של מרינוס בכרמל**. תל אביב. עמ׳ 233–247.

לרר יעקובסון ג׳ תשנ״ח. כלי הזכוכית מחפירות סומקה. בתוך ש׳ דר. **סומקה, עיירה יהודית בכרמל**. תל אביב. עמ׳ 359–372.

מגן י׳ תשס״ב. השומרונים בתקופה הרומית–ביזנטית. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים**. ירושלים. עמ׳ 213–243.

מזר ע׳ תשמ״ג. **תל קסילה**. תל אביב.

מייזלר (מזר) ב׳ תשי״א. החפירות בתל־קסילה. **ארץ ישראל** א:45–71.

פטריך י׳ תשנ״ד. קבורה ראשונה על־פי מקורות חז״ל — לביאורם של מונחים. בתוך א׳ זינגר, עורך. **קברים ונוהגי קבורה בארץ־ישראל בעת העתיקה**. ירושלים. עמ׳ 190–211.

קידיאושן נ׳, איילון א׳ ויוסף א׳ תש״ן. שתי גתות יין מתקופת התלמוד ליד תל קסילה. **ישראל — עם וארץ, שנתון מוזיאון ארץ־ישראל** ה–ו (23–24):23–36.

קינדלר א׳ תשנ״ד. ממצא המטבעות מתל קסילה. **ישראל — עם וארץ, שנתון מוזיאון ארץ־ישראל** ז–ח (25–26):43–52.

קפלן ח׳ תשל״ח. כנסייה שומרונית במיתחם ״מוזיאון הארץ״. **קדמוניות** יא (42–43):78–80.

קפלן י׳ תש״י. מערת־קברים יהודית קדומה ליד תל־אביב. **ידיעות** טו:71–74.

קפלן י׳ תשי״ד. חפירות בית־קברות הקדום בתל־ברוך (ח׳רבת אל־אורה). **ידיעות** יח:163–167.

קפלן י׳ תשי״ח. החפירות בבית העלמין הקדום בתל קסילה ב־1957. **ידיעות** כב:97.

קפלן י׳ 1959. **הארכיאולוגיה וההיסטוריה של תל־אביב־יפו**. תל אביב.

קפלן י׳ תשכ״ו. שני קמעות שומרוניים. **ידיעות** ל:239–241.

קפלן י׳ 1966. ישובים שומרוניים מן התקופה הביזאנטית באגן הירקון. **שנתון מוזיאון הארץ** 8:55–56.

קפלן י׳ תשל״א. קמיע שומרוני שני מתל־אביב. **ארץ ישראל** י:255–257.

רול י׳ ואיילון א׳ תשמ״ח. דרכים ראשיות בשרון בתקופות הרומית והביזאנטית. **ישראל — עם וארץ, שנתון מוזיאון ארץ־ישראל** ד (22):147–152.

רול י׳ ואיילון א׳ 1989. **אפולוניה ודרום השרון, דגם של עיר חוף והעורף היישובי שלה**. תל אביב.

רייך ר׳ תשס״ב. קמעות שומרוניים מן התקופה הרומית המאוחרת והביזנטית. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים**. ירושלים. עמ׳ 289–309.

Adan-Bayewitz D. 1986. The Pottery from the Late Byzantine Building (Stratum 4) and Its Implications. In L.I. Levine and E. Netzer. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979 — Final Report* (Qedem 21). Jerusalem. Pp. 90–129.

Calderon R. 2000. Roman and Byzantine Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations, Final Report of the 1984–1998 Seasons*. Jerusalem. Pp. 91–162.

Di Segni L. 1993. The Greek Inscriptions in the Samaritan Synagogue at El-Khirbe. In F. Manns and E. Alliata eds. *Early Christianity in Context, Monuments and Documents*. Jerusalem. Pp. 231–239.

Johnson B.L. 1988. The Pottery. In G.D. Weinberg ed. *Excavations at Jalame, Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*. Columbia. Pp. 137–226.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE*. Sheffield.

Pummer R. 1989. Samaritan Material Remains and Archaeology. In A.D. Crown ed. *The Samaritans*. Tübingen. Pp. 135–177.

Rosenthal R. and Sivan R. 1978. *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection* (Qedem 8). Jerusalem.

A Late Roman Period Burial Cave and Dump at Tell Qasile

Etan Ayalon and Semadar Harpazi-Ofer
(Pp. 29–36)

In 1992, in the course of development work at the Eretz Israel Museum, Tel Aviv, a cave was discovered on the southwest fringes of Tell Qasile (Permit No. A-1852). A salvage excavation was subsequently carried out on behalf of the Israel Antiquities Authority and the Eretz Israel Museum, under the direction of the authors.

The cave (Plan 1; Fig. 1), hewn in sandstone (*kurkar*), had been destroyed almost completely in the past, and only the lower eastern part was preserved. It is rounded (diameter of the remaining part 3 m) and a pit was cut in its floor (0.9 × 2.0 m, 0.2 m deep). A layer of pottery fragments was found in the middle of the cave, consisting mainly of jars (some of which had their upper parts purposely removed; Fig. 2), cooking pots, an intact oil lamp, a bronze bracelet, fragments of glass vessels (Fig. 3) and four coins. The pottery and the coins are dated to the Late Roman period (third–fourth centuries CE). Numerous animal bones (horses, dogs, sheep, goats, cattle, cock and goose) and a human jawbone were also found.

The original shape, date, and use of the cave could not be determined with certainty, but it may originally have been a burial cave, similar to others found in the area. This hypothesis is supported by the pit (burial trough?) in the floor, the human jawbone and the large headless jars that may have served as ossuaries, as in other sites. The abundance of animal bones and the rampant disorder indicate that the cave was used as a dump in a later phase. However, the absence of earlier finds hints that both phases in the use of the cave were very close in date.

Finds from many sites in Tel Aviv and its vicinity, including Tell Qasile, were associated with the Samaritans, who settled in the coastal plain from approximately the second century CE. These finds include rings and amulets with Samaritan inscriptions, typical ‘Samaritan’ oil lamps and sarcophagi. In Tell Qasile itself, a Samaritan synagogue of the Byzantine period was found. The finds from the cave (with the absence of pig bones) points that their origin was a Jewish or Samaritan population.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Plan 1. Plan and section of the cave.

Fig. 1. The cave during its excavation, looking west. On the left—concentration of pottery and bones; on the right—jawbones of a horse; on the fringes—almost-complete vessels.

Fig. 2. Jars.

Fig. 3. Various finds.